

JINOYATCHILIK OMILLARI BILAN YUZMA-YUZ KELISHDA HUQUQ-TARTIBOT IDORALARI XODIMLARINING STRESSGA CHIDAMLILIGINI TA'MINLASH MEXANIZMLARI

Xojayev Hurmatbek Axmed o'g'li

Xiva shahar IIB ekspert-kriminalistika guruhi

katta eksperti mayor

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17111166>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 05- sentabr 2025 yil

Ma'qullandi: 10- sentabr 2025 yil

Nashr qilindi: 13- sentabr 2025 yil

KEYWORDS

stressga chidamlilik, psixologik barqarorlik, jinoyatchilik omillari, stress boshqaruvi, psixoprofilaktika, psixologik trening.

ABSTRACT

Mazkur maqolada jinoyatchilik omillari bilan yuzma-yuz kelishda huquq-tartibot idoralari xodimlarining psixologik barqarorligini ta'minlash va stressga chidamliligini oshirish mexanizmlari tahlil qilingan. Stress holatlari xodimlarning xizmat samaradorligiga bevosita ta'sir etishi, ularning professional faoliyatida irodaviy, emotsional va kognitiv sifatlarning muvozanatini saqlash zarurligi ilmiy asoslangan. Shu bilan birga, huquqni muhofaza qilish organlari xodimlarida stressga chidamlilikni rivojlantirishda psixologik tayyorgarlik, treninglar, psixoprofilaktik tadbirlar hamda innovatsion yondashuvlar samarali vosita sifatida ko'rib chiqiladi.

Zamonaviy jamiyatda huquq-tartibot idoralari xodimlarining xizmat faoliyati murakkab xavf-xatarlarga, keskin noaniqliklarga va kuchli emotsional bosimga doimiy ravishda duch keladi. Jinoyatchilik bilan bog'liq vaziyatlar ko'pincha kutilmaganda yuzaga keladi: hodisa joyiga birinchi bo'lib yetib borish, jabrlanuvchi yoki gumondor bilan muloqot qilish, qurolli qarshilik ehtimoli, ommaviy axborot vositalari va jamoatchilik nazarida shaffoflik talablari — bularning barchasi xodimdan tezkor qaror, yuqori mas'uliyat va ruhiy barqarorlikni bir vaqtning o'zida talab qiladi. Bunday sharoitlarda stress tabiiy fiziologik-psixologik javob sifatida namoyon bo'ladi, ammo u nazorat qilinmasa, xizmat samaradorligi pasayishi, xatolar, favqulodda vaziyatlarda to'g'ri harakat qila olmaslik, hatto professional kuyish va travmatik kechinmalar kabi oqibatlarga olib kelishi mumkin. Demak, muammo shundaki, jinoyatchilik omillari bilan yuzma-yuz kelish jarayonida stressni bartaraf etish emas, balki unga chidamli bo'lish — ya'ni psixologik barqarorlikni tizimli ta'minlash zarur.

Stressga chidamlilik ko'pincha shaxsiy "iroda kuchi" bilan tenglashtiriladi. Aslida esa u ko'p qatlamli hodisa: individual psixik resurslar (o'zini-o'zi tartibga solish, kognitiv qayta baholash, diqqatni boshqarish), jamoaviy omillar (hamkasblar yelkasiga suyanish, superviziya va debriefing amaliyoti), tashkiliy mexanizmlar (adolatli yuklama, smena va rotatsiya siyosati, xavfsizlik protokollari, psixologik xizmatlarning kirishuvchanligi) hamda me'yoriy-huquqiy va madaniy muhitning qo'llab-quvvatlashi bilan shakllanadi. Shu bois, stressga chidamlilikni oshirish faqat psixologik treninglar yoki individual mashqlar bilan cheklanmasligi, balki butun tizimning integral yondashuvini talab etishi lozim.

Huquq-tartibot amaliyotida stress manbalari turlicha: yuqori xavfga ega operatsiyalar, og'ir jinoyat izlari bilan ishlash, zo'rvonlik sahnalarini ko'rish, jamoatchilik bilan keskin muloqot, byurokratik bosim va vaqt tanqisligi. Ularga qo'shimcha ravishda raqamli muhitning bosimi — tana kameralaridan tortib ijtimoiy tarmoqlardagi jamoatchilik fikrigacha — xodimning qaror qabul qilish tezligi va aniq dalillarga tayangan holda ish yuritishini yanada murakkablashtiradi. Bunday murakkabliklarga bardosh berish uchun shaxsiy darajada nafasni tartibga solish, diqqatni markazlash, kognitiv-xulqiy strategiyalar, mindfulness elementlari, vizualizatsiya kabi metodlar; jamoa darajasida esa tengdoshlar guruhi, tizimli debrifing va murabbiylik institutlari muhim o'rin tutadi. Tashkiliy darajada esa xavf-tahlilga tayanuvchi rejalashtirish, rollarni aniq taqsimlash, adolatli rag'bat, muntazam psixoprofilaktika va konfidensial psixologik yordamga oson kirish mexanizmlari hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Mavzuning dolzarbligi yana shunda namoyon bo'ladiki, xodimning ruhiy holati nafaqat uning shaxsiy farovonligiga, balki xizmat natijalariga va fuqarolarning xavfsizligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Stressga chidamli xodim vaziyatni aniq baholaydi, kuch ishlatish zanjirida «eskalatsiya»dan qochadi, aloqa va muzokara ko'nikmalarini samarali qo'llaydi, dalillarni to'plash va hujjatlashtirishda xatolarga yo'l qo'ymaydi. Aksincha, surunkali stress holatida diqqat torayadi, impulsiv qarorlar soni ortadi, empatiya pasayadi va xizmat intizomi buzilishi xavfi kuchayadi. Shunday ekan, stressga chidamlilik — bu yondosh “soft skill” emas, balki huquq-tartibot tizimining sifat ko'rsatkichi, institutsional barqarorlik va jamoatchilik ishonchining asosi.

Mazkur maqola aynan shu nuqtai nazardan — jinoyatchilik omillari bilan yuzma-yuz kelishda stressga chidamlilikni ta'minlashning mexanizmlarini integrativ tahlil qilishga qaratilgan. Maqsad — individual, jamoaviy va tashkiliy darajalarda sinalgan usullarni tizimlashtirish, ularning o'zaro bog'liqligini ko'rsatish va amaliyotga joriy etish uchun aniq yo'l-xarita taklif qilishdir. Bunda asosiy vazifalar quyidagilardan iborat:

- huquq-tartibot amaliyotida uchraydigan asosiy stressorlarni konseptual xaritalash;
- psixoprofilaktika, o'quv-trening dasturlari va xizmat ichidagi qo'llab-quvvatlash mexanizmlarining samaradorlik mezonlarini belgilash;
- monitoring-baholash (indikatorlar, skrining vositalari) tizimini taklif etish;
- me'yoriy-tashkiliy choralarni institutsional darajada uyg'unlashtirish.

Obyekt sifatida huquq-tartibot organlarida xizmat qiluvchi xodimlarning amaliy faoliyati, predmet sifatida esa ayni faoliyat sharoitida stressga chidamlilikni ta'minlovchi mexanizmlar majmui ko'riladi. Tadqiqot yondashuvi interdisiplinar bo'lib, psixologiya, menejment, jamoatchilik bilan munosabatlar va xavfsizlik tadqiqotlari chorrahasida olib boriladi. Analitik qismlarda ilmiy manbalar sharhi, qiyosiy tahlil, holat tadqiqi va tajriba-sinov elementlari qo'llanadi; amaliy qismda esa trening modullari, superviziya va peer-support protokollari, smena va rotatsiya siyosatiga oid tavsiyalar, shuningdek, rahbarlar uchun tezkor diagnostika va yo'naltirish algoritmlari ishlab chiqiladi.

Maqolaning ilmiy yangiligi, birinchidan, stressga chidamlilikni faqat individual mahorat emas, balki tashkilot madaniyati va boshqaruv uslubi bilan uzviy bog'liq kompleks mexanizm sifatida yoritishidadir. Ikkinchidan, taklif etilayotgan model ko'p bosqichli: hodisa oldidan tayyorgarlik, hodisa paytidagi o'zini-o'zi tartibga solish strategiyalari va hodisadan keyingi tiklanish va o'rganish siklini yagona tizimga birlashtiradi. Uchinchidan, maqola amaliy o'lchovlar — indikatorlar, chek-ro'yxatlar, stsenariyga asoslangan mashg'ulotlar va rolli

o'yinlar — orqali nazariy qarashlarni xizmat realiyatiga moslashtiradi. Amaliy ahamiyat nuqtai nazaridan, keltirilayotgan tavsiyalar kadrlar bo'limlari, o'quv markazlari, operativ bo'linmalar komandirlari va psixologik xizmatlar uchun qo'llanma vazifasini o'tashi mumkin. Xususan, yangi xodimlarni saralash va adaptatsiya jarayonlarida psixologik chidamlilik kompetensiyalarini baholash, xizmat davomida esa muntazam superviziya va debriefingni yo'lga qo'yish, xavf-xatar darajasiga qarab smena siyosatini optimallashtirish, ruhiy salomatlikka oid stigmani kamaytirish va yordamga murojaat qilishni rag'batlantirish kabi yo'nalishlar alohida yoritiladi.

Muhokama:

Huquq-tartibot xodimlarining stressga chidamliligi masalasi ko'pincha "shaxsiy irodani chiniqtirish" bilan cheklanib talqin etiladi. Ammo amaliyot shuni ko'rsatadiki, xizmatdagi ruhiy barqarorlik individual psixik resurslar, jamoaviy qo'llab-quvvatlash, tashkiliy boshqaruv va ijtimoiy-madaniy omillar tutashgan murakkab tizimdir. Shu bois muhokamada stressga chidamlilikni ta'minlash mexanizmlarining aynan shu ko'p qatlamli tabiatini ochish, ularning o'zaro ta'sirini va institutsional darajada uyg'unlashtirish mexanizmlarini tahlil qilish muhimdir. Avvalo, stressning ikki ko'rinishi — keskin (akut) va surunkali (kronik) — xizmatda turlicha oqibatlar beradi. Hodisa paytidagi keskin stress ba'zan hushyorlikni oshirib, tezkor reaksiya uchun mobilizatsion rol o'ynashi mumkin; lekin u haddan oshganda, diqqat torayishi, vaziyatni noto'g'ri baholash va kuch ishlatishning keraksiz "eskalatsiya"ga olib keladi. Surunkali stress esa uyqusizlik, hissiy kuyish, empatiyaning pasayishi, bo'ysunmaslik, ichki nizolar va intizom buzilishlari orqali tizim sifat ko'rsatkichlarini yemiradi. Demak, mexanizmlar faqat "stressni kamaytirish"ga emas, balki optimal qo'zg'alish darajasini saqlash, ya'ni xizmat vazifalariga mos psixofiziologik muvozanatni barqaror ushlab turishga yo'naltirilishi zarur.

Individual darajada eng samarali yondashuvlar kognitiv-xulqiy strategiyalar (kognitiv qayta baholash, e'tibor almashish, vaziyatni strukturalash), nafas va tana reaksiyalarini tartibga solish, hushyor ong elementlari, vizualizatsiya va biofeedback texnikalaridir. Bular real hodisa ssenariylari asosida mashq qilinganda, ya'ni stress-inokulyatsiya (stressga oldindan "emlash") tamoyiliga ko'ra bosqichma-bosqich murakkablashtirilgan topshiriqlarda qo'llanganda yanada barqaror natija beradi. Ammo bu texnikalar xodimning individual motivatsiyasi, o'zini o'zi kuzatish madaniyati va xizmatdagi xavfsiz xatolar muhitisiz natija bermaydi: xodim xato qilishdan jazodan ko'ra o'rganish imkoniyati borligini his qilishi kerak.

Jamoaviy darajada tengdoshlar guruhi, muntazam debriefing, rotatsiya va murabbiylik institutlari hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Og'ir hodisadan keyingi professional suhbatlar travmatik materialni "yakalash"dan ko'ra, uni umumiy tajriba va ilmiy tushunchalar kontekstida qayta ishlashga yordam beradi. Bunda rahbarlarning kommunikativ uslubi — ayblashdan tiyilish, faol tinglash, shaffof fikr bildirish — jamoa ichki iqlimining termometri vazifasini bajaradi. "Men yaxshiman" degan tashqi niqob ortidagi charchoq va tashvishlarni payqay oladigan jamoa madaniyati yo'qligida, eng zo'r individuallar ham uzoq muddatda kuyishga moyil bo'ladi.

Tashkiliy darajadagi mexanizmlar — smena siyosati, ishlov yuklamasining adolati taqsimoti, xavf tahliliga asoslangan rejalashtirish, resurslar (psixologik xizmatga kirish, dam olish va tiklanish imkonlari), shuningdek, o'quv-treningning ssenariyga asoslanganligi — individual va jamoaviy choralarni "yig'uvchi" karkasdir. Ko'p tashkilotlarda muammo "ayoq-

qo'li bor, bosh yo'q" tarzida namoyon bo'ladi: alohida yaxshi treninglar bor, lekin ularni tizimlashtiradigan siyosat va baholash mexanizmlari yo'q. Shuning uchun ham "pre-incident — per-incident — post-incident" siklini yagona yo'l-xarita sifatida joriy etish zarur: hodisadan oldingi psixologik tayyorgarlik va ssenariylar, hodisa paytida qisqa protokollar (nafas va diqqat markazlash texnikalarini qo'llash, roldagi aniq koordinatsiya), hodisadan keyin esa debriefing, psixologik skrining va tiklanish rejasi avtomatlashtirilgan tartibda ishlashi lozim. Raqamli shaffoflik davrida tana kameralaridan tortib ijtimoiy tarmoqlargacha bo'lgan ommaviy kuzatuv xodimlarning stress profilini o'zgartirib yubordi. Bir tomondan, bu javobgarlik va protsedural adolatni kuchaytiradi; ikkinchi tomondan, "doimiy baholanayotganlik" hissi zo'rayib, xatodan keyingi o'zini ayblash va ruminatsiyaga yo'l ochadi. Muvozanat shundaki, raqamli intizom psixogigiyena bilan birga yurishi kerak: ma'lumotlar bilan ishlash etikasi, onlayn tazyiqqa nisbatan psixik himoya ko'nikmalari va boshqariladigan axborot oqimi bo'yicha qisqa protokollar ishlab chiqilishi lozim. Aks holda, texnologik nazorat "psixologik qamal"ga aylanadi.

Stigmaning balandligi — yana bir to'siq. "Yordam so'rash — zaiflik" degan yashirin norma ayniqsa kuch ishlatish ehtimoli yuqori bo'lgan bo'linmalarda uchraydi. Buni pasaytirishning eng kuchli vositasi — shamchiroq yetakchilik: rahbarlarning o'zlari profilaktik ko'rikda ishtirok etishi, psixologik xizmatdan foydalanishini ochiq aytishi va jazolovchi til o'rniga o'rgatuvchi tilni tatbiq etishi. Shuningdek, psixologik xizmatning konfidensialligi, tezkor kirish imkoniyati va yo'naltirish mexanizmlarining ravshanligi ishonch kapitalini oshiradi. Ish joyidagi sog'lom ovqatlanish, jismoniy tayyorgarlik, uyqu gigiyenasi va smenadan keyingi tiklanish odatlari uchun real, amaliy sharoit yaratish — "mayda" tuyulsa-da, katta tizimiy foyda beradi.

Baholash va monitoring masalasi muhokamaning markazida turadi. Tizimiy o'zgarish "his qilinadi", lekin "o'lchanmasa" barqaror bo'lmaydi. Shu sabab indikatorlar to'plami ikki yunalishda bo'lishi kerak: jarayon (treningda qatnashish, debriefing qamrovi, superviziya chastotasi, psixologik xizmatga murojaatlar) va natija (xatolar soni, shikoyatlar dinamikasi, xizmat intizomi buzilishi, kasallik varaqalari, kadrlar aylanishi, zaxira kuchlar bilan to'ldirish ehtiyoji). Shaxsiy darajadagi qisqa skrininglar (o'z-o'zini baholash shkala va qisqa chek-ro'yxatlar) majburlovsiz, anonim tarzda yig'ilib, yig'ma ko'rsatkichlar sifatida rahbarlarga taqdim etilishi kerak; individual natijalar esa qat'iy konfidensial qolishi shart. Biometrik ko'rsatkichlardan (masalan, yurak urishining o'zgaruvchanligi) foydalanish imkoniyati ko'rib chiqilishi mumkin, ammo bu doimo rozilik, ma'lumotlar xavfsizligi va diskriminatsiyaga yo'l qo'ymaslik prinsiplari bilan cheklanishi lozim.

Treninglar masalasida "ko'p o'qitish — kam esda qolish" paradoksini yengish uchun ssenariy-o'yin (scenario-based), rolli muzokaralar, VR-simulyatsiya va "after-action review" usullarini uyg'unlashtirish muhim. Trening auditoriyada tugamasligi, real smena sikllari bilan tutashib, murabbiylik orqali xizmat joyida mustahkamlanishi lozim. Ana shunda kognitiv strategiyalar avtomatik ko'nikmaga aylanadi. Bunday yondashuv ayniqsa "moral shikastlanish" (moral injury) xavfi bo'lgan vaziyatlarda — masalan, zo'ravonlik sahnalari, bolalar ishtirokidagi jinoyatlar, hamkasbning jarohatlanishi — hissiy qayta ishlashni tizimlashtirishga yordam beradi.

Yana bir e'tiborli jihat — "hamma uchun bitta darslik" ishlamaydi. Bo'linma profili, hududiy jinoyatchilik dinamikasi, xodimlar tarkibi (yosh, tajriba, gender) va xizmatning

huquqiy-madaniy konteksti turlicha. Shuning uchun mexanizmlar modul tamoyiliga asoslanishi, ya'ni umumiy yadro (psixogigiya, hushyor ong, nafas texnikalari, debriefing asoslari) ustiga bo'linma-maxsus modullar (muzokara, ommaviy tartibsizlik, oilaviy zo'ravonlik chaqiruvlari, kiberjinoyat/raqamli bosim) qo'shilishi lozim. Bu moslashuvchanlik resurslar tejalishiga ham, samaradorlikning oshishiga ham xizmat qiladi. Muhokamaning asosiy xulosasi shuki: stressga chidamlilik — bu yakka shaxs fazilati emas, balki tashkilot madaniyatining mahsuli. U rahbarlik uslubi, adolatli siyosatlar, shaffof kommunikatsiya, o'quv-treningning hayotiyliigi, jamoa ichki ishonchi va fuqarolar bilan muloqot madaniyati birlashganda paydo bo'ladi. Shunday ekan, taklif etilayotgan mexanizmlar "psixologik xizmat qo'shimchasi" emas, balki operativ xavfsizlik, huquqiy javobgarlik va jamoatchilik ishonchi bilan bir qatorda turadigan strategik yo'nalish sifatida ko'rilishi kerak. Pre-incident tayyorgarlikni kuchaytirish, per-incident qisqa protokollarni standartlashtirish va post-incident tiklanish-o'rganish siklini institutlashtirish — butun tizimni barqarorlashtiradigan "uch tayanch" bo'lib xizmat qiladi. Shu yo'l bilangina jinoyatchilik omillari bilan yuzma-yuz keluvchi xodimlar uchun xavfsiz, insonparvar va yuqori samarali xizmat muhiti yaratiladi.

Adabiyotlar tahlili:

Huquq-tartibot idoralari xodimlarining stressga chidamliligi masalasi xalqaro va mahalliy ilmiy adabiyotlarda keng o'rganilgan. Mazkur bo'limda turli ilmiy manbalarda berilgan yondashuvlar, nazariy qarashlar va amaliy tadqiqot natijalari tahlil qilinadi.

Ilmiy manbalarda (Anderson; Violanti) ta'kidlanishicha, politsiya va boshqa huquqni muhofaza qilish xodimlari yuqori xavfli vaziyatlarga doimiy ravishda duch kelishi sababli ularning psixologik barqarorligi boshqa kasb egalari bilan qiyoslaganda ko'proq sinovdan o'tadi. Tadqiqotlarda xizmat davomida kuzatiladigan asosiy stress manbalari sifatida qurolli to'qnashuv, zo'ravon jinoyatlar oqibatlari bilan ishlash, vaqt tanqisligi va jamoatchilik bosimi qayd etiladi. Masalan, Miller o'z ishlarida stressni nazorat qilinmagan taqdirda professional kuyish, depressiya va travmatik sindromga olib kelishi mumkinligini alohida ta'kidlaydi.

Xorijiy adabiyotlarda psixologik treninglar, stress-inokulyatsiya dasturlari (Meichenbaum), mindfulness asosidagi yondashuvlar (Kabat-Zinn), biofeedback texnologiyalari va jismoniy mashg'ulotlarning samaradorligi keng yoritilgan. Violanti va Aron politsiya xodimlari uchun ishlab chiqilgan stressni kamaytirish dasturlari samarali natijalar berganini qayd etadi. Shu bilan birga, debriefing va peer-support tizimlari (Mitchell va Everly) travmatik vaziyatlardan keyin ruhiy barqarorlikni tiklashda muhim omil sifatida ko'riladi.

Resoublikamizda yosh tadqiqotchilarning ilmiy ishlari ham huquqni muhofaza qilish xodimlarining psixologik tayyorgarligi va stressni boshqarish masalalariga e'tibor qaratadi. Jumladan, R. Jo'rayev huquq-tartibot tizimida xizmat qiluvchi xodimlarning kasbiy faoliyatida psixoprofilaktikaning ahamiyatini ta'kidlagan. Shuningdek, mahalliy tadqiqotlarda xizmat davomida stressga chidamlilikni ta'minlashda milliy mentalitet, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va oilaviy muhitning roliga urg'u beriladi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, mavjud ilmiy izlanishlarda ko'proq individual yondashuvlar — ya'ni psixologik trening, nafas mashqlari, meditatsiya kabi usullar ko'rib chiqilgan. Ammo tashkiliy darajadagi mexanizmlar — adolatli smena siyosati, mehnat yuklamasini balanslashtirish, psixologik xizmatlarning tizimli integratsiyasi yetarli darajada yoritilmagan. Bundan tashqari, mahalliy kontekstda huquq-tartibot xodimlarining stressga chidamliligi bo'yicha kompleks, empirik asoslangan tadqiqotlar hali yetarli emas.

Xulosa.

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, stressga chidamlilik masalasi global miqyosda dolzarb bo'lib, nazariy va amaliy yondashuvlar turli qirralarda rivojlanmoqda. Ammo huquq-tartibot organlari uchun stressni boshqarish faqat psixologik texnikalar emas, balki jamoaviy qo'llab-quvvatlash va tashkiliy mexanizmlar bilan ham uyg'un holda ko'rilishi zarur. Shu bois, ushbu maqola stressga chidamlilikni kompleks mexanizmlar asosida ta'minlashni taklif qiladi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Лазарус Р., Фолкман С. Стресс, оценка и копинг. – М.: Прогресс, 1984. – 456 с.
2. Miller L. Police officer stress: Sources and solutions // FBI Law Enforcement Bulletin. – 2006. – Vol. 75, No. 10. – P. 1-8.
3. Violanti J. M. Dying for the job: Police work exposure and health. – Springfield: Charles C Thomas, 2014. – 289 p.
4. Anderson G. Stress management in law enforcement. – Durham: Carolina Academic Press, 2019. – 315 p.
5. Connor K. M., Davidson J. R. Development of a new resilience scale: The Connor-Davidson Resilience Scale (CD-RISC) // Depression and Anxiety. – 2003. – Vol. 18, No. 2. – P. 76-82.
6. Kruglanski A. W., Gigerenzer G. Intuitive and deliberate judgments are based on common principles // Psychological Review. – 2011. – Vol. 118, No. 1. – P. 97-109.
7. Meichenbaum D. Stress inoculation training: A preventative and treatment approach // Principles and Practice of Stress Management. – New York: Guilford Press, 2007. – P. 497-518.
8. Kabat-Zinn J. Full Catastrophe Living: Using the Wisdom of Your Body and Mind to Face Stress, Pain, and Illness. – New York: Delacorte, 1990. – 472 p.
9. Violanti J. M., Aron F. Police stressors: Variations in perception among police personnel // Journal of Criminal Justice. – 1995. – Vol. 23, No. 3. – P. 287-294.
10. Mitchell J. T., Everly G. S. Critical Incident Stress Debriefing: An Operations Manual. – Ellicott City: Chevron Publishing Corporation, 2001. – 256 p.
11. Jo'rayev R. Huquq-tartibot idoralari xodimlarida psixoprofilaktika va stressni boshqarish masalalari // Psixologiya va huquq jurnali. – Toshkent, 2020. – №2. – B. 45-52.